

УДК 94 (477.7) "18/19"

Мінц Микола Олександрович (1952 р. н.). У 1984 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Автор більше 20 наукових праць з історичного краєзнавства. Коло наукових інтересів: *"Розвиток початкової освіти на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ століття"*.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 РР.)

У статті розглядаються питання охорони здоров'я та становлення і розвитку санітарно-гігієнічної роботи у народних школах Херсонської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

В статье рассматриваются вопросы здравоохранения и становления и развития санитарно-гигиенической работы в народных школах Херсонской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ ст.

The article is devoted to the problem of health care of pupils establishing and developing of sanitary and hygienic work at elementary schools of Kherson province in the second half of the ХІХ century and at the beginning of the ХХ century.

Досягнення, які має сьогодні національна школа, у певній мірі спираються на накопичений досвід роботи народних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Демократичні перетворення в українському суспільстві сприяють вирішенню цілого ряду освітніх проблем, що позитивно впливають на роботу навчальних закладів, якість знань та рівень вихованості учнів. У той же час інтенсивність та щільність навчального процесу, всезростаючі вимоги до нього значною мірою негативно впливають на здоров'я дітей. Тому для вирішення цієї проблеми доцільно дослідити минуле і його корисний досвід використати у роботі шкіл. Праці сучасників земської освіти М.О. Корфа, М.І. Борисова та інших, щорічні звіти директорів народних училищ Херсонської дирекції свідчать про актуальність цієї проблеми у ХІХ ст., яку вимагалось терміново вирішувати. У той же час автором статті не знайдено публікацій сучасних дослідників з даної проблеми.

Середина ХІХ ст. була періодом демократичних перетворень у Російській імперії. Судова, військова,

земська, міська реформи, які відбувалися у 1860-1870-х роках на фоні економічного розвитку країни, свідчили про певні намагання царського уряду створити позитивні умови для подальшого розвитку країни.

Але вирішення загальнодержавних проблем було не можливо без освітньої реформи. Після скасування кріпосного права у країні розпочався слабо керований державою процес створення нових початкових шкіл. Церковне відомство, земства, сільські та міські громади на свій розсуд засновували училища у селах і містах. Особливо активно народною освітою опікувалося земство. За короткий період часу органами місцевого самоврядування було проведено перепис існуючих шкіл та розпочато будівництво нових. Духовенство теж активізувало свою діяльність на ниві освіти. Священики безоплатно викладали закон Божий у школах православного віросповідання. Коштами громад будувалися шкільні приміщення.

З метою упорядкування освітніх процесів на території Російської імперії та централізації управління народними школами у 1864 році

урядом було видане “Положення про початкові народні училища”, яке мало за мету поширення початкових необхідних знань серед найнижчих станів, тобто серед народу. За цим документом основна маса шкіл підпорядковувалася Міністерству народної освіти. Але слабка фінансова та матеріальна підтримка державою народної освіти не давала змоги створити нормальні умови для навчання та виховання дітей. Школи тулилися у холодних та задимлених селянських хатах, напівзруйнованих будинках, орендованих приміщеннях, церковних сторожках. Від поганого матеріального забезпечення страждали церковнопарафіальні школи (36 %) і школи грамоти (67 %). Загалом 30 % шкільних приміщень на території Херсонської губернії були у незадовільному стані [1].

Основним контингентом народних шкіл були діти з селянських, солдатських, поселенських (34 %) та міщанських сімей (15 %). Як правило, це були малозабезпечені сім'ї [2]. Так, у Мішковській школі Херсонського повіту з 100 учнів 55 були з бідних сімей, а у Погорілівському училищі – 35 з 87 чол. [3].

До школи вступали основному хлопчики віком від 7 до 10 років. Тривалість навчання дорівнювала трьом рокам. Відомий земський діяч, засновник та організатор земських шкіл М.О. Корф зауважував, що фізично селянські діти міцніші за інших, але зважаючи на тяжку сільську працю він був проти того, щоб “вимотувати їх тривалим навчанням”, тому не можна ризикувати дитячим здоров'ям. Зважаючи на вимоги шкільної гігієни батькам не рекомендувалося віддавати дітей до школи у ранньому віці. Але дійсність була іншою – з 1662 дітей, які закінчили курс навчання у 1896 році, 16 % вступили до школи у 5-7 річними. А у Тираспольському, Одеському і Херсонському повітах їх чисельність складала 18-22 %. Директор народних училищ В.І. Фармаковський відмічав, що діти, які довго протягом дня знаходилися у класі, мали гірший фізичний розвиток. У багатьох з них через погані і не пристосовані для навчання шкільні меблі спостерігалось викривлення хребта. За даними опублікованими у “Збірнику Херсонського земства” за 1897 рік у школах Олександрійського повіту наприкінці першого року навчання сколіоз був у 6,2 % учнів, третього – 25 % [4]. У Покровському училищі через погане освітлення шкільних приміщень з 157 дітей, яких дослідив лікар, 87 мали різні хвороби очей [5]. У цей період часу гостро постала проблема створення спеціальних шкільних меблів. Наприкінці 1890 років креслення зручної шкільної парти для учнів народних шкіл було запропоновано учасником “Другого з'їзду російських діячів з технічної та професійної освіти” Ф. Ерісманом та опубліковані на сторінках “Вестника воспитания” [6]. Проекти світлих та просторих шкільних приміщень розробив барон Корф.

До того ж тривале перебування у школі негативно впливало на правильний розвиток грудної клітки. На думку лікарів, якщо вона була менше половини зросту, то така людина вважалася слабосильною.

Санітарні дослідження показали, що з кожним роком перебування у школі різниця між окружністю грудей і половиною зросту серед учнів народних шкіл була все більш і більш негативною. У Єлисаветградському повіті якщо за перший рік навчання вона становила лише 0,1 см., то у третьому класі вона дорівнювала вже 1,8 см. Отже, робився висновок, що тривале навчання у школі негативно впливає на здоров'я учнів [7]. Тому, у доповіді директора народних училищ за 1896 рік наголошувалося, що народні “школи стоять досить далеко від ідеалу, який вимагається шкільною гігієною, а навчання в цілому може негативно вплинути на здоров'я 6-7 річних дітей” [8].

Часті хвороби, пошесті, епідемічні захворювання були постійним супутником шкільного життя. У випадку поширення інфекційних хвороб, які мали місце у Соколовському, Ремісничо-грамотному училищах і Биковській церковнопарафіальній школі Єлисаветградського повіту рекомендувалося закрити училища до ліквідації епідемії [9]. У Єлисаветградському повіті через епідемії були призупинені заняття у 34 школах. Тривалість цієї перерви становила загалом 284 дні [10]. До того ж у селах серед дітей часто зустрічалися скарлатина, дифтерія, короста, тиф, трахома. При появі епідемії вчитель негайно мав про це попередити про інспектора свого району, управу та дільничного лікаря. Інколи школи ставали джерелом серйозних захворювань. За даними земських лікарів у Новопокровському училищі значне поширення отримав сифіліс, який селяни вважали застудою [11]. До того ж учні пропускали заняття з різних причин: нестача одягу та взуття, погану погоду, бідність батьків і т.ін. [12]. Але хвороби учнів були основною причиною пропусків уроків.

У другій половині XIX ст. значний розвиток економіки, торгівлі, сільського господарства на Півдні України сприяли підвищенню авторитету освіти серед народу, що стало причиною перевантаження шкіл тими, хто бажає вчитися. Траплялися випадки, коли на одного вчителя припадало більше 200 школярів. Такому вчителеві доводилося саджати учнів за парти по п'ятеро й шестеро, а то й на підвіконня [13]. Інспектор Голубев доповідав у міську управу про значне перевантаження учнями 1-го Миколаївського училища: у тісній класній кімнаті, розрахованій на 30 учнів, навчалось 70, що на думку інспектора негативно впливало на здоров'я та успіхи школярів [14]. Значна частина дітей через нестачу місць навчалася у другу зміну. У 1899 році у дві зміни вчилось 1068 учнів у 38 земських школах. Найбільша кількість двозмінних шкіл була в Одеському повіті (38 % від усіх земських шкіл) [15]. Відсутність шкіл у значній кількості населених пунктів губернії заставляла батьків віддавати дітей для навчання у далекі сусідні села. Заможні батьки наймали квартиру для своїх дітей. А діти батьків-бідняків вимушені були йти додому декілька верст, що фізично їх втомлювало.

Тривале перебування дітей у школі поставило перед земством, міською владою питання організації харчування дітей народних училищ, особливо з малозабезпечених сімей. Миколаївською міською училищною радою зверталася увага на те, що погане харчування було причиною багатьох захворювань, тому вчителям рекомендувалося забезпечувати дітей з найбідніших сімей $\frac{1}{2}$ фунта пшеничного хліба [16]. У школах Єлисаветградського повіту зважаючи на те, що учні знаходяться у школі з 8.30 ранку до 3 год. дня за поданням керівництва народних шкіл та рішенням повітових земських зборів у 1894 році для них на великій перерві були запроваджені гарячі сніданки. З цією метою був придбаний посуд, виділено та обладнано приміщення їдальні. Вартість харчування складала 2 руб. на місяць. Спочатку цією послугою користувалися 90 чол., а згодом ця цифра значно зросла [17].

Від поганих матеріальних умов страждали не лише учні, а й педагоги. Прикладом тому є лист завідуючої Миколаївської школи № 10 Ольги Микитівни Подлигайлової в міську училищну раду, у якій вчителька просить перевести її до іншої школи, бо в школі, “де вона служить, є багато незручностей, які негативно впливають” на її здоров’я: “Немає клозету, непролазна грязюка, через яку доводиться набирати повні калоші болота і з мокрими ногами проводити уроки цілий день” [18]. Чад від плити роз’їдав очі, а діти страждали від задухи. Як і багато інших вчителів, вона мешкала у тому ж шкільному приміщенні, у якому навчала учнів [19]. А вчителька Анна Максимівна Монзарар наполегливо просила опікуна Водопойської початкової школи взагалі звільнити її роботи, бо важка праця педагога зовсім підірвала її здоров’я [20].

Важлива роль у поширенні початкової освіти серед міського населення належала школам грамотності, які виникли у 1861 році у Миколаєві за ініціативи дружини головного командира Чорноморського флоту і портів віце-адмірала Б.О. фон Глазенапа (1811-1892 рр.) – Емілії Антонівни Глазенап (1830-1880 рр.). Ці школи створювалися з метою поширення грамотності серед дітей міщан, робітників, солдатів [21]. Характерним було те, що у школах цього типу учням і вчителям надавалася безкоштовна медична допомога, яку здійснював лікар Миколаївської фортифікаційної артилерії Д.В. Курдумов (1842-1905 рр.) [22]. Таким чином, незважаючи на те, що це був поодинокий факт, можна стверджувати, що у народній освіті починає з’являтися медична допомога. Згодом практика медичного обслуговування учнів шкіл мала місце і в Єлисаветградському повіті. Рішенням засідання Медичних зборів було запропоновано міській владі закріпити амбулаторних лікарів за народними училищами Єлисаветграда. Кожен лікар повинен був опікуватися чотирма школами. Наприклад, лікареві 2-ї амбулаторії С.Ф. Врублевському необхідно було опікуватися Катрановським, Фірсовським, Балковським і Пашутінським училищами [23].

З часом проблеми охорони здоров’я учнів стають предметом обговорення на вчительських з’їздах та спільних зібраннях педагогів і лікарів. У періодичній пресі, “Збірниках Херсонського земства” друкувалися статті на теми шкільної санітарії та гігієни. Директор народних училищ Херсонської губернії регулярно направляв циркуляри вчителям щодо влаштування “зручного” навчального процесу для дітей. У 1880-х – на початку 1890-х років інспектори народних училищ спільно з лікарями розробили рекомендації стосовно влаштування шкільних приміщень, класних меблів, вимоги шкільної гігієни і санітарного нагляду, які були погоджені на XIII з’їзді лікарів і представників земських та міських управ Херсонської губернії.

З доповіддю “Гігієна і санітарія у застосуванні до земських народних шкіл Херсонської губернії” виступив земський лікар Н.П. Василевський. У його доповіді піднімалися проблеми влаштування шкільних приміщень, які б мали хорошу вентиляцію, відповідні розміри, зручне розміщення. На думку лікарів, треба було терміново створити креслення шкіл, у яких “добре відновлюється повітря”. Було наголошено, що “повітря краще всього відновлюється через зовнішні стіни, тому необхідно класні кімнати влаштовувати таким чином, щоб вони мали якомога більше таких стін”. А для того, щоб забезпечити приток свіжого повітря, треба було класну кімнату влаштовувати так, щоб вона була вище за інші приміщення школи. Доповідач рекомендував розглянути спеціальні креслення, які були розроблені в Одесі. За рекомендаціями лікарів школа повинна була розташовуватися на відкритому і високому місці, в стороні від жилих будинків, щоб будівля добре обдувалася всіма вітрами, що, на думку учасників форуму, гарантувало б хорошу вентиляцію класних кімнат. Для того щоб не було вологості, яка “є небезпечним ворогом “проникливості” стін для повітря, треба щоб ґрунт під школою був міцним і сухим – піщаним, вапняним, кам’яним” і який повинен був ізолювати стіни від вологи, а простір під дерев’яною підлогою добре вентильовався через спеціальні віддушники. А якщо будівля стоїть на спеціальних стовпах (“стілцях”), то треба її підняти не менше ніж на $3\frac{1}{4}$ аршина від землі.

Особлива увага була звернута на організацію шкільного життя, режиму роботи школи, відпочинку дітей на перервах. Рекомендувалося між уроками дітям бігати, гратися, “розвиватися на свіжому повітрі”. Для таких занять бажано було б мати спеціально обладнаний майданчик, обладнаний спеціальним навісом, який би захищав дітей від негоди.

Акцентувалася увага на “великій ролі рослинності в обеззараженні й очищенні повітря”, тому рекомендувалося посадити біля школи сад або мати ділянку землі, засаджену деревами на пришкільній садибі, але так, щоб дерева не заслоняли вікон класних приміщень і не заважали вільному руху повітря.

Для того, щоб на уроках не було сильною задухи через переповненість учнями приміщення,

рекомендувалося будувати школи з двома або навіть трьома приміщеннями, але з різними розмірами. Класна кімната повинна була влаштуватися таким чином, щоб всі учні могли вільно бачити написане на дошці при висоті букв 3-4 сантиметри, і щоб вчитель мав змогу без перешкод спостерігати за всіма без виключення учнями, а учні бачили та чули вчителя. Тому рекомендувалася класна кімната довжиною 13-14 аршин (1 аршин = 71,12 см), а ширина – 9-10 аршин. Довжина і ширина повинні відноситись, як 4 до 3. Висота класного приміщення повинна була мати “виключно гігієнічне значення” і дорівнювати 4,5 аршини. Від цього залежала кількість і якість повітря у приміщенні. Вікна повинні були розташовуватися з лівої сторони від учнів, і при цьому світла повинно бути достатньо [24]. Згідно “Інструкції для народних училищ Херсонської

губернії”, виданій Херсонською губернською училищною радою у 1893 році, “для навчальних занять відводяться найбільш просторі і світлі кімнати з тих, які є в училищі” і повинні триматися у постійній чистоті. А вчитель мусить стежити, щоб приміщення провітрювалося перед та після занять. Весною та восени під час дощів рекомендувалося посипати підлогу чистою сухою соломкою [25].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. у житті народних шкіл Херсонської губернії відбуваються позитивні зміни, які свідчили про намагання земств, органів влади, церкви створити відповідні санітарно-гігієнічні умови, які мали позитивно впливати на стан здоров'я та самопочуття учнів. Здоров'я дітей стає предметом обговорення на різних педагогічних зібраннях, шпальтах періодичної преси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет директора народных училищ Херсонской губернии о состоянии училищ дирекции в 1890 году // Сборник Херсонского земства – 1891. – № 7 (июль). – Херсон, 1891. – С. 31.
2. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 уч. год. – Херсон, 1897. – С. 60, 61.
3. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 1452, арк. 77, 79.
4. Сборник Херсонского земства. – 1897 – № 2 (февраль). – Херсон, 1897. – С. 21-22.
5. Новопокровская земская школа в Херсонском уезде (1872-1897 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1898 – № 8 (август). – Херсон, 1898. – С. 145.
6. Классные столы в наших учебных заведениях // Вестник воспитания. Научно-популярный журнал для родителей и воспитателей / Издаваемый наследниками Е.А. Покровского, под редакцией д-ра Н.Ф. Михайлова. – М.: Типо-литография В. Рихтера, Тверская, Мамоновский пер., с. д., 1896. – С. 128.
7. Сборник Херсонского земства. – 1897 – № 2 (февраль). – Херсон, 1897. – С. 22.
8. Там само. – С. 22.
9. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО), ф. 78, оп. 4, спр. 820, арк. 18.
10. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1914 год / Составлено школьным бюро Елисаветградской уездной земской управы. – Елисаветград, 1915. – С. 27.
11. Новопокровская земская школа в Херсонском уезде (1872-1897 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1898 – № 8 (август). – Херсон, 1898. – С. 145.
12. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 год // Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 1 (январь). – Херсон, 1902. – С. 166.
13. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). – К.: Друкарня Київської артілі друкарської справи, 1908. – С. 28.
14. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3064, арк. 43.
15. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899 и 1900 годы. – Херсон, 1903. – С. 37.
16. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1487, арк. 75.
17. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897. – С. 187, 188.
18. ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 3987, арк. 4.
19. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3987, арк. 4.
20. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2707, арк. 47.
21. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3986, арк. 8; Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев: “Возможности Киммерии”, 1999. – С. 101, 102; Павлик І.С. Освіта на Миколаївщині у XIX-XX ст. Історичні нариси. – Миколаїв: Вид-во УДМТУ, 1997. – С. 171-172; Мінц М.О. Розвиток шкіл грамотності в Херсонській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вересень. Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал № 1-2. – Миколаїв, 2005. – С. 50.
22. Герценштейн Г.Г. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, со времени открытия в Херсонской губернии земских учреждений, собранные членом херсонского училищного совета, членом уездной земской управы, Герценштейном (1865-1874 гг.) / Издание Херсонского уездного земства. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1874. – С. 193.
23. ДАКО, ф. 78, оп. 4, спр. 820, арк. 18.
24. ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 2, арк. 253.
25. ДАКО, ф. 78, оп. 7, спр. 6, арк. 90.